

OSMANLI SANAYİİNDEKİ REKABET DÜZENLEMELERİ

Yrd. Doç. Dr. Fatih DAMLIBAĞ*

ÖZET

Osmanlı Devleti Avrupa'dan farklı olarak, aristokrasinin ve burjuva sınıfının doğuşunu bilinçli olarak engellemiştir. İktisadi politikalar güçlü bir orta sınıfın varlığını sürdürmesi için düzenlenmiştir. Fakat sistem Avrupa rekabetinin yoğunlaşmaya başladığı, 1820'lerden itibaren sarsılmaya başlamıştır. Akabinde imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması, Avrupa rekabetini daha da şiddetlendirmiştir. Bu durumun sonucu olarak yerel üretimin rekabet gücünün nasıl arttırılacağı, bu dönemin en önemli sorunu. 1880'lerden itibaren sayıları artan özel fabrikalar karşısında, esnaf ölçeğindeki üreticiler sosyal bir motivasyonla korunmaya çalışılmıştır. Yeni kurulan fabrikaların esnafın faaliyetlerine karışması yasaklanmıştır. Fakat esnaf korunduken, piyasanın düzenli işleyişi de ihmal edilmemiştir. Sanayi üretiminin rekabet gücünün arttırılması için, Osmanlı Devleti hammadde üreticilerine ve yerli yakıt için Ereğli kömür madenlerine talep desteği oluşturmaya çalışmıştır. Makalenin son bölümünde ise, modern üretim tekniklerini uygulamak isteyen yerli fabrikalardan bahsedilecektir. Devlet rekabet gücü kazanmaları için, özel sektörün desteklenmesi gerektiğini düşünmektedir. Bunun için kendilerine vergi muafiyetleri tanınmıştır. Buna ilave olarak devlet, yerel fabrikalara talep desteği vermeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa rekabeti, esnaf, fabrika, piyasa düzenlemesi, talep desteği.

COMPETITION REGULATIONS IN OTTOMAN INDUSTRY

ABSTRACT

In contrary to Europe, Ottoman State intentionally prevented to establishment of aristocracy and bourgeois class. Economic policies were designed to sustain the presence of a strong middle class. But system began to shake during 1820's, because of intensifying European competition. Later signed Balta Limanı Trade Agreement even severed the competition. As a result of this situation, how could increase the competition power of local production was the main problem of this era. Artisan scale producers wanted to be protected with social motivation, against private factories which their numbers increased after 1880's. Newly established factories were

* Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

banned to interfere to activities of artisans. But proper functioning of the market did not neglect, while artisans protecting. In order to increase the competition power of industrial production, Ottoman State tried to establish demand support to raw material producers and Ereğli coal mines for local fuel. At the last part of the article, local factories will be mentioned which they wanted to apply modern production facilities. In order to increase their competition power, state thought that private sector had to be supported. For this reason tax exemptions were granted them. In addition to this, state tried to give demand support to local factories.

Key Words: European competition, artisan, factory, market setting, demand support.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti kurulduğu ilk yıllardan itibaren, ülkede aristokratik bir yapının oluşmasını engellemeye çalışmıştır. Merkezi otoritenin gücünün sağlanması ve buna rakip olabilecek oluşumların daha doğmadan önlenmesi, üzerinde önemle durulan bir konudur. Devletin hem bu siyasi amaçlarını gerçekleştirmeye yönelik, hem de üretim süreçlerindeki denetimini arttırmayı hedefleyen ilk piyasa düzenlemesi tımar sistemidir. Sistemin uygulanmasının üçüncü bir hedefi ise; kıymetli madene dayanan para sisteminde, Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı olan büyük ordunun finansmanını sağlamaktır. Ortadoğu imparatorluklarında para kıtlığı önemli bir sorundur. Bu tarz bir ekonomide verginin toplanıp merkezi hazineye getirilmesi, oradan da tekrar devlet görevlilerine nakit olarak dağıtılması önemli güçlükler doğurabilecektir. Bunun için askerlere yaptıkları vazifelere karşılık, vergi gelirleri tahsis edilmiştir. Tımar sisteminin sürekli ve merkezi kontrolü içinse, bölgenin fethiyle başlayan ve 20-25 yılda bir tekrar eden sayımlar yapılmıştır. Osmanlı tımar sistemi Avrupa'nın feodal yapısına benzese de, devlet uyguladığı mirî toprak rejimiyle bütün zirai toprakları kendi mülkü olarak kabul etmiştir. Böylelikle askeri görevlilerin, aristokratik bir yapıya dönüşmesi engellenmiştir. Üretim yapan köylüler çalıştıkları topraklar üzerinde, süregelen kesintisiz bir kiracılık pozisyonundaydılar. Üretim yaptıkça kullanım hakları, babadan oğula geçmekteydi. Fakat tarlaların satılması, hediye olarak bağışlanması ve izinsiz başkasına transferi mümkün değildi. (İnalçık, 1995: 107-109)

Osmanlı Devleti tımar sistemi sayesinde aristokrasinin oluşumunu ve böylelikle merkezi otoritenin sarsılmasını engellemek istemiştir. Siyasi anlamda Avrupa'dan ayrılan bu yönetim tarzı, ekonomik yapı üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Merkantilist Avrupa'nın zamanla kapitalizme dönüşen iktisadi yapısının aksine, Osmanlı Devleti kendisine büyük ölçüde farklı bir yol çizmiştir. Osmanlı iktisat düşüncesi iâşe, gelenekçilik ve fiskalizm olmak üzere üç temel ilke üzerinde hareket etmekteydi. Bu üç temel ilkenin birincisi olan iâşe, iktisadi faaliyete tüketici yönünden bakan görüşün adıdır. İâşe ilkesine göre iktisadi faaliyet, insanların ihtiyacını karşılamak için yapılmalıdır. Bu ilkeye göre piyasadaki mal arzının mümkün olduğunca çoğaltılması hedeflenmekte olup, tüketicinin kıtlık çekmemesine çalışılmaktaydı. İkinci ilke olan gelenekçilik ise, sosyal ve iktisadi ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri ve eğilimleri mümkün olduğunca korumak şeklinde tarif edilebilir. Gelenekçilik ilkesinde değişme temayülleri engellenmekte olup, herhangi bir değişme olduğu takdirde tekrar eski dengeye dönme iradesi hâkim durumdaydı. Böylelikle sanayi öncesi ekonomilerde yaygın bir durum olan, üretimin geçimlik düzeyin hemen üstünde dalgalanmasına karşı bir tedbir alınmış olmaktadır. Osmanlı iktisat düşüncesinin üçüncü ilkesini ise fiskalizm oluşturmaktaydı. Bu ilkeye göre hazineye ait gelirler mümkün olduğunca üst seviyeye çıkartılır ve aşağıya düşmesi engellenirdi. Eğer bu mümkün olmazsa, devlet harcamaları kısılmaya çalışılırdı. Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısında etkin olan bu üç ilke; verimlilik ve üretimin düşüklüğü, ulaştırmanın zor ve pahalılığı ve parasal ilişkilerin sınırlı olması sebeplerine dayanmaktaydı. (Genç, 2012: 47-53)

Osmanlı Devleti'nin iktisadi hayata bakışıyla ilgili olarak, Halil İnalçık "refah devleti" terimini kullanmaktadır. Bu terimin başlangıcı içinse, Klasik Müslüman fakihlerin geliştirdiği bir teoriye dayanmaktadır. Genç'in iâşe ilkesiyle benzerlikler taşıyan bu teoride, öncelikle gerçek ihtiyaç maddeleri ile lüks eşya arasında bir ayırım yapılması gerekir. Bu durumun uygulamadaki yeri ise, çoğu tüccar tarafından ithal edilen lüks emtianın devletin fiyat denetimi altına girmemesidir. Fakat pazarda satılan ihtiyaç maddeleri ile yerel ürünler, devletin atadığı muhtesibin sıkı denetimi altındadır. Bu ihtiyaç maddelerine uygulanacak narh ile çarşıdaki fiyat, ölçü ve ağırlıkların sürekli denetlenmesi; devletin başı olarak sultanın veya bölge kadısının en önemli sorumlulukları arasındadır. Osmanlı padişahlarının bu görevi, son derece ciddiye aldıkları görülmektedir. Bu

bakış açısında siyasi bir yön de yok değildir. Çünkü İslam şehirlerinde ekmek yüzünden pek çok halk ayaklanması yaşanmıştır. Bunun için her hâlükârda, temel ihtiyaç maddelerinin darlığını önlemek ve bir bolluk ekonomisini teminat altına almak; padişahın en önemli sorumlulukları arasında sayılmıştır. (İnalçık, 2009: 83-84)

Sınai üretimin nasıl gerçekleşeceği konusunda Osmanlı Devleti detaylı düzenlemelere gitmiştir. Sanayi Devrimi öncesi çağda esnaf birliklerine tanınan haklarla; devletin, esnafın veya tüketiciden herhangi birinin mutlak zararına olmayan uygulamalar hedeflenmekteydi. Esnaf birliklerinin arasında yapılan piyasa düzenlemeleri, belli başlı beş hedefe yönelikti. Öncelikle yıkıcı bir rekabete girerek, üreticilerin zarar görmelerini önlemek hedeflenmiştir. Daha sonraki hedeflerse üretimin devamlılığını sağlayacak iktisadi ve hukuki tedbirleri almak, mal ve hizmetlerin kaliteli üretilmesini ve kalitesine uygun fiyatla tüketicieye satılmasını sağlamak ve üretim yapabilecek yeterlilikteki esnafın mal ve hizmet üretmesini temin etmektir. Ayrıca ilgili mesleğin inceliklerini bilmeyen vasıfsız kişilerin hem kalitesiz üretim yaparak, hem de yüksek maliyet ve fiyatla mal üreterek ve satarak tüketicieye ve ekonomiye zarar vermesini ve haksız kazanç elde etmesini önlemek de hedeflenirdi. (Kala, 1998: 105)

Piyasanın düzenlemesiyle ulaşılmak istenen bu hedeflerin, nasıl elde edileceği konusu önemli bir sorudur. Osmanlı Devleti ihtisap kanunları ve esnafla ilgili yaptığı düzenlemelerle; hangi mal ve hizmetleri, hangi kalitede, hangi bölgede, hangi fiyattan, kimler satın almak, üretmek ve satmak haklarına sahip olacaktır hususlarını belirlemek istemiştir. Konunun uygulamadaki yeri ile ilgili olarak, kanunnameler XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır. “Kanunname-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmani, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnameler” adlı eserde, mum üretimini düzenleyen bir hüküm bulunmaktadır. “İstanbul’da Olan Mumhane Hükmi Sureti” başlıklı bu hükme göre, İstanbul’da mum üretimi ve satışının sadece mumhanede yapılması isteniyordu. Bunun temini için ise mum üretiminde kullanılacak hammaddenin, başka yere götürülmeden sadece mumhaneye götürülüp satılması emrediliyordu. (İnalçık ve Anhegger, 2000: 56) Devlet mum üreten esnafa tanıdığı bu tekel hakları sayesinde, üretim ve fiyatla ilgili hedeflerini gerçekleştirmeyi amaçlıyordu. Ayrıca hammaddenin sadece belirli bir yere sevk edilmesi, İstanbul’un ihtiyacı kadar üretimin kalite ve

fiyat kontrolüyle birlikte yapılmasını sağlıyordu. (Kala, 1998: 109-110)

Sanayi Devriminin etkilerinin hissedilmeye başlandığı 1820'lerde, Osmanlı Devleti sınai mallar üreten esnafın işlerliğinin devamı için önemli piyasa düzenlemeleri gerçekleştirmişti. Üretimde bulunan esnaf için, bölgelerarası ve uluslararası rekabet önemli bir sorundu. Çünkü ancak girişilen rekabette başarılı olunabilirse, esnaf üretimine devam edebilecekti. Bu düşünce içerisinde bulunan esnaf birlikleri, kendi bölgelerine dışarıdan gelecek rakip mallarla iki yoldan mücadele ediyorlardı. Bunlardan birincisi bölgelerine dışarıdan gelecek malların, devlet tarafından girişinin yasaklanmasını sağlamaktı. 1824 yılında İstanbul'da ayakkabı üreten esnaf birlikleri bunu başarmıştı. Esnafın girişimleri neticesinde, ithal kadın ayakkabılarının İstanbul'a girişi yasaklanmıştı. İkinci yolsa belirli mal ve hizmetlerin üretim ve satış tekeline elinde bulunduran esnaf birliklerinin, bölgelerinin dışında bile olsa kendileriyle rekabete giren diğer esnaf birliklerini lağv ettirmeleriydi. Fakat böyle bir sonuca ulaşmak çok kolay olmayıp, bazı şartların gerçekleşmesine bağlıydı. Devletin rakip mallar üreten esnaf birlikleriyle ilgili politikası, aynı bölge içerisinde veya birbirlerinin piyasalarına müdahale edebilecek yakınlıkta olanlarla ilgiliydi. Aynı nitelikte mal üretimine dayalı, birden fazla birlik kurulmasına müsaade edilmemekteydi. Fakat üretim tekeline sahip esnaf birliğine rakip aynı nitelikte mal üreten yeni bir grup esnaf ortaya çıkarsa, devlet bu esnafın faaliyetlerini sonlandırmakta çok aceleci davranmıyordu. Rakip esnaf birliğinin üretim kalitesi eski esnaflarla aynı, fiyatı ise aynı veya daha ucuzsa; yeni ortaya çıkanlar eski esnaf birliğinin içine katılıyorlardı. Fakat yeni ortaya çıkanların fiyat ve kalite üstünlüğü bulunmuyorsa, yani eski üreticilerin ekonomik verimliliği daha yüksekse; yenilerin esnaf birliği ortadan kaldırılıp aletlerine devletçe el konuluyordu. Her iki halde de herhangi bir üretim daralmasına izin verilmezken; uygulanan ekonomik politika, hem tüketici hem de üreticiye azami yarar sağlayacak bir sistemin oluşturulmasına yönelikti. (Kala, 1998: 162-163)

Osmanlı Devleti'nin ülke içi üretimi koruyan ve dış rekabete karşı üreticisini destekleyen bu tutumu, 16 Ağustos 1838 tarihinde önemli bir dayanağını kaybetmiştir. Bu tarihte İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında, İstanbul Balta Limanı'nda bir ticaret anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmadan önce Osmanlı Devleti, hem ithalat hem de ihracat üzerinden %3 oranında gümrük vergisi almaktaydı. Ayrıca yerli ve yabancı tüccarlar,

mallarını ülke içerisinde bir bölgeden diğerine taşıırken; %8 düzeyinde bir iç gümrük vergisi ödemek zorundaydılar. Balta Limanı Anlaşması ihracata uygulanan vergileri %12'ye çıkarırken, ithalattan alınan vergileri ise %5 olarak belirlemekteydi. Ayrıca yabancı tüccara iç gümrüklerden muafiyet tanındığı için, yerli tüccara karşı önemli bir avantaj elde etmişti. Anlaşma gümrük vergisi oranlarını yükseltse de, Osmanlı Devleti'nin gelecekteki politikaları üzerinde önemli bir tesir bırakmıştı. Çünkü bu anlaşma hükümlerine göre Osmanlı Devleti, gümrük vergisi oranlarını tek başına belirleme hakkından vazgeçmekteydi. Böylece devletin bağımsız bir dış ticaret politikası izleme şansı kalmamaktaydı. (Pamuk, 1988: 38)

BAŞARILI REKABETE İKİ ÖRNEK

Osmanlı Devleti'nin rekabetle ilgili düzenlemelerine geçmeden önce; dönemin iki önemli sanayi ülkesi olan İngiltere ve Almanya'nın, rekabet gücünü arttırmak için yaptıklarından bahsetmek faydalı olacaktır. XIX. Yüzyılda İngiltere, pamuklu dokuma alanında çok güçlüydü. Osmanlı Devleti'nin dış ticaretinde de etkin olan İngiltere'nin yeri, 1880'lerde Almanya'nın piyasaya girmesiyle sarsılmaya başlamıştır. Fakat pamuklu dokuma alanındaki üstünlüğü sayesinde İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'na kadarki süreçte Osmanlı dış ticaretindeki birinciliğini kimseye kaptırmamıştır. (Tabakoğlu, 2005: 285)

İngiltere dünyadaki pamuklu dokumacıların yerini almak için, detaylı ve çok akılcı ekonomi politikaları geliştirmiştir. Öncelikle pamuklu dokuma ticaretinde serbestliği elde etmeyi hedeflemiş olup, bunun hukuki dayanağını sağlamak istemiştir. Bunun için Osmanlı Devleti'yle 1838'de Balta Limanı, Çin'le 1842'de ve Fas'la 1856'da serbest ticaret anlaşmaları imzalamıştır. 1830'lardan 1850'lere kadar olan bu süreçte, bazen karşılıklı anlaşarak ve bazen de silah zoruyla pek çok ülke pazarını kendisine açmıştır. (Issawi, 1982: 19)

Yalnız İngiltere konunun iktisadi boyutunu da ihmal etmemiştir. Girdikleri her pazar fiyat, kalite ve talep bakımından; bazen firmaların gönderdikleri ticaret acenteleri bazen de konsoloslar tarafından dikkatlice izlenmekte, ölçülmekte, ticaret ve sanayi stratejileri ona göre ayarlanmaktadır. Bu politikaların sonucunda Osmanlı pamuklu pazarı üç aşamada ele geçirilmiştir. İngiltere önce pamuk ipliği, daha sonra kaliteli

pamuklu dokumalarda ve en sonunda köylülere yönelik kaba pamuklu bezlerde fiyat rekabetini başarmıştır. (İnalçık, 1979-1980: 54)

Sanayileşme alanında kazanılan rekabet gücüyle ilgili olarak Almanya, kendisine İngiltere'den daha farklı bir yol çizmiştir. Osmanlı Devleti'yle birlikte yakın zamanda sanayileşme çabalarına başlayan Almanya; sanayisinin gelişimini tamamlayıp rekabet gücü kazanabilmesi için, korumacı gümrük politikalarını savunmaktaydı. Bu konunun fikri öncülüğünü yapan Friedrich List'e göre; Klasik iktisadın serbest dış ticaret fikri, Almanya'nın çıkarlarına uygun değildi. Bu görüşüne gerekçe olarak ticarete katılan ülkelerin tümünün, aynı gelişme aşamasında bulunmamasını göstermekteydi. Çünkü tabii üstünlük değil de öncü olmanın verdiği üstünlüğe dayanan yabancı rekabeti, yeni gelişen sanayilerin tasfiyesini öngörmekteydi. List bu duruma karşılık olarak korumacı gümrük politikalarının, yerli sanayinin yabancı ürünlerle rekabet gücü kazanıncaya kadar sürdürülmesi taraftarıydı. (Kazgan, 2011: 181)

İktisat politikasını bu şekilde belirleyen Almanya'da, 1833 yılında Prusya'nın önderliğinde, Alman gümrük birliği (Zollverein) kuruldu. Bu sayede iktisadi birliğini oluşturan Almanya, 1840'lara kadar Fransa'dan ve Belçika'dan bile daha az kömür üretmekteydi. 1860'lara kadar demir üretiminde, Fransa'nın gerisinde bulunmaktaydı. Fakat ülkede gelişen demiryolları, eğitime verilen önem ve uygun finansal altyapı; tercih edilen korumacı gümrük politikasıyla birleşince, önemli bir başarı kazanılmıştır. 1913 yılına gelindiğinde Almanya, Avrupa'nın en güçlü sanayi ülkesiydi. Almanya demir, çelik, elektrik, makine ve kimya gibi alanlarda en geniş ve modern sanayilere sahipti. Kömür üretiminde ise, İngiltere'den sonra ikinci durumdaydı. (Güran, 2011: 175-177)

REKABETLE İLGİLİ DÜZENLEMELER

İktisadi ve hukuki dayanakları artan Avrupa'nın rekabeti karşısında, Osmanlı Devleti ülke içi üretimin desteklenmesi gerektiği kanaatindeydi. Bunun en önemli gerekçesi ise, üretim süreçlerinde yaşanan gerilemelerin toplumda iktisadi ve sosyal çalkantılar doğurması endişesiydi. Çünkü toplumsal düzende burjuva sınıfının oluşumunun bilinçli olarak engellenmesi ve Avrupa'dan farklı olarak takip edilen iktisadi yol, yeni dönemde ciddi bir teste tabi tutulmaktaydı. Üretim süreçlerindeki rekabet

gücünün toplumsal yapıyı sarsmadan tekrardan kazanılması, dönemin Osmanlı idarecileri için önemli bir sorundu. Sanayi Devrimini başarmış Avrupa ile imzalanan ticaret anlaşmalarının toplumsal etkileri, dönemin aydını üzerinde de derin izler bırakmıştır. Namık Kemal Avrupa'nın buhar makineleri, telgraflar ve her türlü teknik gelişme sayesinde; binlerce esnafımızın üretemeyeceği miktarda ürünü tek bir makineyle üretmeye başladığını belirtir. Bu sürecin sonunda Osmanlı üreticisinin elinde, birkaç küçük zanaatla iç ticaret kalmıştır. (Namık Kemal, 2005: 280)

Namık Kemal ayrıca bu süreci hızlandırması nedeniyle, Reşit Paşa'nın imzaladığı Balta Limanı Ticaret Anlaşması'nı da şiddetle eleştirir:

“Reşit Paşa Avrupalılara Memalik-i Osmaniye’de ticaret-i dâhiliye ruhsatını, Avrupa’nın buralara menâfi’ini bir kat daha rabt etmek için vermişti. Bu suretse politikaca aranılan maksadı bi-temamihî istihsal etmekle beraber yerli elinde olan ticaret ve sanatı hemen bütün bütün harap eyledi. Vapurların tekessürü cihetiyle müvârede hususunda zuhur eden suhulet dahi buna fevkalade yardım etti. Nihayet esnafımız, tüccarımız uşaklığa, kolculuğa dökülmekten başka geçinmeğe bir çare bulmaktan aciz kaldılar.

Milyonlarla liraya birkaç torba bakır beşlikle nasıl rekabet olunabilsin? Maarif-i cedidenin tatbikatça zübdesi denilmeğe şayan olan fabrikalarla kırık çürük birkaç edevâtlâ nasıl mukavemet kabil olsun?” (Namık Kemal, 2005: 280)

Başka bir makalesinde yine bu anlaşmayı eleştiren Namık Kemal, Osmanlı Devleti'nin 20–30 sene öncesine kadar ziraatta olduğu gibi sanayide de bütün ihtiyacını kendi kendine karşılayabildiğini belirtir. Fakat bu anlaşmayla gelen serbest ticaretin bütün üretimimizi felç ettiğini savunur. Osmanlı Devleti ekonomide devrin liberal iktisat yazarlarınının “Bırakınız yapınlar. Bırakınız geçsinler.” sloganını kendisine ilke edinmiştir. Fakat tam da sanayide gerileme yaşanan bir dönemde ilan edilen bu serbestlik, Osmanlı üreticisinin yıkımına sebep olmuştur. (Namık Kemal, 1868: 2)

Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi tarihinde, Namık Kemal gibi yine bu anlaşmanın sonuçlarını eleştirir. Bu anlaşma devletin tekel usulünü kaldırdıysa da, yerine yabancıların tekelini koymuştur. Osmanlı Devleti içerisinde yabancılar, hırdavatçılığa kadar el atmışlardır. Osmanlı vatandaşlarının esnafılık ve ticareti, yabancılar tarafından ellerinden alınmıştır. Yerel sanayi büyük ölçüde mahvolmuştur. Avrupa mallarının

ülke içerisindeki talebi arttığı için, ülkenin bütün parası Avrupa'ya akmaktadır. (Ahmed Lütfi, 1884-85: 112)

Üretim süreçlerinde sıkıntı yaşanan bu ortamda, rekabet gücünün tekrardan kazanılması için; Osmanlı Devleti üreticisini gümrük politikalarıyla koruma imkânına sahip değildi. Bu amaçla kendisine yeni politika araçları arayan devlet, rekabeti üç aşamada ele almıştır. Öncelikle esnaf ölçeğinde kalan mevcut üreticileri korumayı hedeflemiştir. Yeni tesis kurmayı planlayan girişimcilere karşı, mevcut esnafın durumunu dikkate alan hükümler uygulanmıştır. Bu hususlar tatbik edilirken, ekonominin işleyişini bozacak bir tekelleşmenin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Rekabetle ilgili devletin ikinci düzenlemesiye, üretim sürecinin çeşitli aşamalarında neler yapılabileceğinin araştırılmasıdır. Zayıflayan eski üretimin tekrardan nasıl canlandırılacağı, hammadde için üretim yapanların desteklenmesi ve sanayinin yakıt ihtiyacının yerel üretimden sağlanması konuları; bu alandaki düzenlemelerin başlıklarıdır. Konuyla ilgili devletin üçüncü düzenlemesiye, yerli girişimcilerin kurduğu fabrikaların Avrupa rekabetine karşı durumlarıyla ilgilidir. Devletin fabrika ölçeğinde üretim yapmak isteyen girişimcileri, neden ve nasıl desteklediği bu bölümün konusudur. Girişimcilere sunulan imkânlar, maliyetleri azaltmak için vergi muafiyetleri ve piyasada tutunabilmeleri için talep desteğidir.

YENİ AÇILAN FABRİKALAR KARŞISINDA MEVCUT ESNAFIN DURUMU

Ülke içi rekabetin korunması, yurtdışı rekabetinin alabildiğince serbest olduğu bir ortamda Osmanlı Devleti tarafından önemli bulunmuştur. Balta Limanı Ticaret Anlaşmasının ilk maddesi, daha önce bazı mallara uygulanan ihraç yasaklarının kaldırıldığını belirtmektedir. Yine bu maddeye göre İngiliz vatandaşları ve aracılı, Osmanlı Devleti'nde yetiştirilen ve üretilen her çeşit malı satın alma hakkına sahiptirler. Geri kalan maddelerde de ticaretle ilgili hükümler düzenlenirken, yabancı ürünlerin Osmanlı Devleti'ne sokulmasını engelleyecek herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. (Kütükoğlu, 2013: 138-139) Bu anlaşmayla birlikte ticaretin tamamen serbestleştiği bir ortamda, küçük ve orta ölçekli üreticilerin durumunun ne olacağı önemli bir sorundur. Çünkü Osmanlı Devleti'nde esnaf ölçeğinde kalan, önemli bir nüfus bulunmaktadır. Serbest ticaret ortamında yabancı tüccar, hammadde için yüksek bedeller ödemektedir. Ayrıca seri üretimle

ucuza mal olan ürünler, Osmanlı piyasalarını ele geçirmektedir. Fakat pek çok dalda yerli üreticiler, yeni şartlara uyum sağlayarak direnmeye çalışmışlardır. Mevcut piyasayı korumak için yapılanların başında; ithal malı iplik kullanmak, düşük ücret ve kârlarla çalışmak ve emek yoğun bir şekilde üretimi sürdürmek gelmekteydi. (Tabakoğlu, 2005: 245-246)

İşte tam bu noktada Osmanlı Devleti, esnafın durumunun daha da kötüye gitmesini engellemek istemektedir. Yurtdışından mal gelmesinin engellenemediği bir ortamda, ülke içerisinde fabrika ölçeğinde üretim yapmak isteyen yeni girişimcilere bazı sınırlamalar konulmuştur. Üreticiyi korumaya yönelik olarak, kurulacak herhangi bir yeni fabrikanın mevcut esnafın faaliyetlerine karışması yasaklanmıştır. Böylelikle etkinliği sorgulamaya son derece açık ve sosyal yönü ağır basan, bir iç rekabet düzenlemesi yapılmaya çalışılmıştır. Bu konuyla ilgili olarak, aşağıda dört örnek sunulmuştur. İlk örnek 1884 yılında Mişon Levi adlı bir tüccarın; İstanbul Beykoz'da züccaciye fabrikası kurmak için aldığı imtiyazdır. Kurulacak fabrikada hâlihazırdaki esnaf atölyelerinde üretilmekte olan, yeşil camdan yapılan ince çeperli pul şişelerin üretimi yasaklanmıştır. Buna ilaveten esnafın kristal olmamak şartıyla, fabrikada üretilen ürünlerin taklidini yapmasına da fabrika yönetimi karşı çıkamayacaktır.

“Mezkûr fabrikada atık şişe hanelerde şimdiye kadar yapılmakta olan her nevi pul şişelerle vesair mamulat yapılmayacaktır ve fakat hâlihazırlarıyla şişe haneler bu fabrikada imal olunan şişeleri takliden billur olmayarak yalnız pul şişe imal iderlerse mumaileyhimin itiraz ve mene ve bir güne müdahale ve iddiaya hak ve salahiyeti olamayacaktır” (Başbakanlık Osmanlı Arşivi bundan sonra BOA, Âmedî-i Divanı Mukavelat bundan sonra A.DVNSMKL.T.d.1 :51)

Bu konuyla ilgili ikinci örnek, ipekli dokuma üreten esnafın durumuyla ilgilidir. 1886 yılında Şurayı Devlet üyelerinden Ahmet Refik Efendi, Âmedî-i Divan-ı Hümayun Muavini Reşid Efendi ve Ticaret Umum Müdürü Refik Bey; ortaklaşa bir dokuma fabrikası kurmak için devlete müracaat etmişlerdir. Yünlü, pamuklu ve ipekli dokumalar üretmek istemektedirler. Ülke içindeki sanayinin gelişimi önemli görüldüğünden bu talep devletçe uygun bulunmuştur. Fakat yünlü ve pamuklu dokuma hakkındaki talepleri kabul edilmesine rağmen, ipekli dokuma üretme istekleri reddedilir. Bunun gerekçesiye İstanbul, Bursa, Şam ve Halep şehirlerinde, çok sayıda ipekli kumaş dokuyan esnafın bulunmasıdır. Devlet bu esnafla rekabet edecek bir fabrikayı onaylamamaktadır. Diğer yandan yünlü ve pamuklu dokuma

alanında devletin dikkatini çekecek miktarda üretici kalmadığından, devlet bu alanda çalışılmasını teşvik etmiştir.

“...istida olundığı vechle bir fabrika yapılmak üzere bir imtiyaz itası sanayi-i dâhiliyenin terakkiyatı üzerine muvafık olur ise de Dersaadet ve Brusa ve Şam-ı Şerif ve Haleb gibi başlıca şehirlerde ipek mensucatiyla meşgul destgahlar bulunub bunlarda hayli erbab-ı sanat geçindiği cihetle anlara rekabet idecek böyle bir fabrikanın imtiyaz ve gümrükce muafiyet tahtında küşadı o makule destgahların menafiini ihlal eyleyeceğinden yapılacak fabrikanın maksadı yapağı ve pamuk mensucati gibi bizce muntazaman mevcut olmayan mamulata hasrı münasib göründüğü misüllü...” (BOA, A.DVNSMKLT.d.2 :48)

Mevcut esnaf ile yeni fabrikalar arasındaki ilişkiye üçüncü örnek; Gediz kazası ahalisinden Pazarzade Hacı Ali ile Bağdadzade İbrahim Ağaların, yün ve pamuk ipliği üretmek üzere bir fabrika inşasına başlamalarıdır. 4 Temmuz 1897 tarihinde Hacı Hüseyin Efendi tarafından sadarete gönderilen telgrafla, ilgili şahısların devletten ruhsat almadan böyle bir girişimde buldukları şikâyeti yer almaktadır. Hacı Hüseyin Efendi telgrafına ahalinin iktisadi durumu hakkında bilgi vererek başlamıştır. Kütahya'nın Gediz kazasında yaşayan 30.000 civarında nüfus bulunmaktadır. Ahalinin ana geçim kaynağı, eğirip bükerek yün ipliği üretmektir. Bu arada sadaretin konuyu ciddiye alması için, araya dikkat çekici bir vurgu da sıkıştırılmıştır. Vergilerini düzenli ödeyen halkın, geçim durumunun düşünülmesi gerekmektedir. Hacı Hüseyin Efendi son olarak, ruhsat alınmadan inşası başlayan fabrikanın olası zararlarını engellemek için; fabrika inşasının geçici olarak durdurulmasını talep etmektedir. Üç gün sonra konunun araştırılması için Hüdavendigâr vilayetine yazı gönderilmiştir.

“Kütahya sancağı dâhilinde Gedüz kazasının havi olduğu otuz bin nüfus mütecevaz ahalinin ekseriyetle yün eğirüb bükme ve taramak işleriyle meşgul ve bu yüzden devlete ve sair tarafa olan borçlarını tediye itdikden sonra umur-ı idareleri temin idilmekte bulunmuşiken... kendi servetlerine medar olmak üzere kasaba-i mezburın aynı hanede mutasarrıf bulunan su değirmen sahipleri Gedüzli Pazarzade Hacı Ali ve Bağdadzade İbrahim Ağalar mezkûr yün ve pamuk taramak eğirüb bükme üzere bir fabrika inşasına mübaşeret itmiş oldukları hâlbuki bu gibi bir metin fabrika inşası irade-i seniyyeye muhtac olub binaenaleyh cümle ahalinin hukuklarının muhafazasıyla... muvakkaten inşaatın tehiri zımında...” (BOA, Babıali Evrak Odası bundan sonra BEO: 975/73090)

Sadaret 17 Ağustos 1897 tarihinde, fabrikaların işleyişinden sorumlu olan Ticaret ve Nafia Nezaretini bilgilendirmiştir. Sadaretin bu noktadaki görüşü, hakkında şikâyetler olan fabrikanın durumunun araştırılıp netleştirilinceye kadar; inşaatın Kütahya mutasarrıflığı tarafından durdurulması yönündedir. Osmanlı Devleti iplik yapımı alanında faaliyette bulunan önemli sayıdaki üreticinin, durumunun detaylı bir şekilde araştırılmasını istemektedir. “...mezkûr fabrika hakkında icab iden muamelatın icra ve ikmaline kadar men-i inşaatı Kütahya mutasarrıflığına cevaben bildirildiğine...” (BOA, BEO: 994/74516)

Konuyla ilgili dördüncü örneğimiz 7 Mart 1901 tarihinde imzalanmış olan, Arabzade Hikmet Bey’in dokuma fabrikası imtiyazıdır. İzmir’de çuval, ip ve yelken bezi üretmek için fabrika kuracak Hikmet Bey’e, imtiyaz mukavelenamesinin ikinci maddesiyle piyasayla ilişkilerini düzenleyecek hükümler getirilmiştir. İmtiyaz alan bu girişimden önce piyasada üretim yapan fabrika ve tezgâhlara, Hikmet Bey’in müdahalede bulunması yasaklanmıştır. Ayrıca kurulacak bu fabrikadan sonra da, bölge esnafının el tezgâhları kurmasına imtiyaz sahibi karışamayacaktır. “...ihsan buyurulan işbu imtiyazın evvelce mevcut olan fabrika ve destgahlar ile bundan böyle efrad-ı ahali tarafından yapılub el ile işledilecek bu nevi ip ve çuval ve saire destgahlarına şümüli olmayacaktır...” (BOA, A.DVNSMKLT.d.12: 11)

Esnafın durumu üzerinde hassasiyet gösterilen bir konu olsa da, yeni tesisler için yaptıkları her itiraz tereddütsüz kabul edilmemekteydi. 19 Temmuz 1899 tarihinde yazdıkları dilekçeyle İstanbul’daki karcı esnafı, İstinye’de suni buz üretmek üzere fabrika kurmuş olan buz şirketinden şikâyetçi olmuşlardır. Gerekçeleri ise şirketin Feriköy ve Fener’de yeni fabrikalar açarak buz satışında tekelleştiği, bununla devletin şirkete tanıdığı imtiyaza aykırı olduğu yönündedir. Dilekçe 14 Eylül 1899 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından, Şurayı Devlet Başkanlığına havale edilmiştir.

“Münhasıran İstinyede suni buz imal itmek şeraitiyle teşkil itmiş olan anonim buz şirketinin şerait-i imtiyaziye haricinde olarak Feri Karyesinde ve Fenerde fabrikalar küşad itdiğinden ve bu suretle buz fûruhtının taht-ı inhisara girdiğinden bahisle... karcı esnafı tarafından bit-takdim Şurayı Devlete havale buyurılan arzuhalin...” (BOA, Şurayı Devlet bundan sonra ŞD: 2997/10)

13 Şubat 1900 tarihinde karcı esnafının şikâyeti, Şurayı Devlet Tanzimat Dairesinde görüşmeye alınmıştır. Tanzimat Dairesi imtiyaz mukavelenamesinin bir örneğini isteyerek, karcı esnafının talebinin uygun olup olmadığını görmek istemiştir. Mukavelename üzerinde yapılan incelemede İstanbul, Çanakkale ve Biga kazası için; buz fabrikaları kurmak ve gereken yerlerde satış için mağazalar açmanın imtiyazın tanıdığı bir hak olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca imtiyaz sahibinin devletin Karhane idaresinin veya halkın temin edeceği, tabi kar ve buzların satışına müdahale hakkı da bulunmamaktadır. Ortada hukuksuz bir uygulama veya tekelleşme olmadığı için, buz şirketinin açtığı yeni yerlerle ilgili karcı esnafının talebi yersiz bulunmuştur. Karcı esnafının şikâyetine konu olan şirketin Feriköy’de kurduğu tesis, 1915 sanayi sayımına göre üretimini sürdürmekteydi. Tesisin bu yıl içindeki üretimi 1.165.332 kuruş değerinde olup, toplam 3.291.804 kg gelmektedir. (Ökçün, 2003: 63-64)

“...bir sureti irsal olunan mukavelename mütalaasından müsteban olacağı üzere Dersaadet ve Bilad-ı Selasede Kala-i Sultaniye ile Biga kazası dâhilinde buz fabrikaları inşası ve işbu hudud dâhilinde iktiza iden mahallerde buz mağazaları tesis ve küşadı hukuk-ı imtiyaziye iktizasından olduğu gibi gerek Karhane idaresince ve gerek efrad tarafından tedarik olunacak tabi kar ve buzların fûruhtına mümanaat olunamayacağı dahi mukavelenamenin cümle-i ahkâmından bulunduğu anlaşılmasıyla şirketin hudud-ı imtiyaziye dâhilinde mağaza tesis ve buz fûruhtı hakkında karcı esnafı tarafından vaki olan itiraza hak ve mahal görülmemiş idüğü...”
(BOA, BEO: 1445/108325)

ÜRETİM SUREÇLERİNİN ÇEŞİTLİ AŞAMALARINDA REKABET

Yeni bir fabrika kuruluşu karşısında mevcut esnafın durumunun yanında; üretim süreçlerinin çeşitli aşamalarında da rekabet gücünün artırılması, üzerinde durulan bir konudur. Aşağıda sunulan örneklerde Avrupa’ya karşı rekabet gücü için, devletin eski üreticilere, hammadde yetiştiricilerine ve yakıt ihtiyacına karşı yaptığı düzenleme ve teşviklerden bahsedilecektir. Eski üreticilerin rekabet gücünü kazanmasıyla ilgili ilk örneğimizde Ankara valisi, 21 Haziran 1894 tarihli yazısıyla sadarete bölgenin dokuma ürünlerindeki sıkıntılarını bahsetmiştir. Ankara’nın sof ve şali adındaki yünlü dokumaları, önceleri ülke genelinde önemli bir pazara sahiptiler. Fakat artan dış rekabet karşısında, git gide önemlerini kaybetmişlerdir. Bu durum

karşısında üretimin tekrardan canlanabilmesi için, valilik devletten bir iplik makinesi talep etmektedir. Bu makine dokumacılara işleyecekleri ipliği ucuz ve hızlı bir şekilde temin edebilecektir. Valilik devlet fabrikalarından bir makinenin bedelsiz olarak, Ankara'ya gönderilmesini talep etmektedir. Eğer makinenin bedelsiz olarak verilmesi uygun bulunmazsa, Ankara'da kurulmuş olan halı ve şal fabrikaları şirketi belirlenecek bedelin yarısını ödemeyi teklif etmektedir. Valilik talebini güçlendirmek için konunun devamında, bölgenin dokuma sektörü için önemli bir hammadde kaynağı olduğundan bahsetmektedir. Fakat ülke içerisindeki üretimin zayıflaması, cari açığın büyümesine sebep olmaktadır. Çünkü hammadde ucuz fiyatla yurtdışına ihraç edilirken, Avrupa'nın dokuma ürünlerine ciddi rakamlar ödenmektedir. Hâlbuki bölgede kurulacak fabrika ve imalathaneler, Avrupa malına olan ihtiyacı engelleyecektir. Sof ve şali tarzı bölgede bilinen bu dokumaların kaliteli ve uygun fiyatla üretimi için, kullanılacak ipliğin Ankara'da üretimi şarttır. Valilik bu alandaki ithal bağımlılığının ortadan kaldırılabilmesi için, bölgenin modern bir iplik makinesine ihtiyacı bulunduğunu belirtmektedir.

“Ankaranın mamulat-ı sanaiyesinden sof ve şali kumaşları bir vakit Memalik-i Şahanenin her cihetinde rağbet-i umumiye mazhar olarak servet-i sükkân-ı vatânı tezyide medar olduğu halde sonraları bu vesait-i fevaide... elyevm mahv ve münderis olmak derecesine gelmiştir... mamulat-ı mezkûranın ihyası zımnında fabrika-yı hümayunlar mevcudatından bir iplik makinesinin inayet ve ihsan buyurulmasına ve meccanen itası tecviz buyurulmadığı halde maktuan ifa olunmak üzere nısıf bedelinin tesviyesine müsaade istihsaline dair Ankarada tesis idilen halı ve şal fabrikaları şirketinin komisyonu tarafından virilen mazbatanın... Ankara vilayeti tiftik ve yapığı ve pamuk gibi mahsulat-ı mühimme-i mütenevviyanın menbaı olub hayıf ki bu vesait-i servet... dâhilen sanat ve marifetin fikdanından tolayı pek ehven fiyatla ecanibe akub gitmekde ve memleket bu yüzden pek cüzi ticaret iderek mukabilinde Avrupa emtia-i mamulesine hayli meblağ virilmektedir mahsulat-ı mezkûra ber-minval-i maruza dâhilde fabrika ve sanathaneler küşadıyla sof ve şali ve sair bu gibi mensucata sarf olunmuş olsa ahali Avrupa emtiasına ihtiyacdân vareste... misüllü mensucat neviinden olacağı ve bunların ahsen ve ehven suretde çıkarılması ipliğini Avrupadan getirilmeğe hacet kalmaksızın levazımatı Ankara dâhilinde tedarik idebilmekle hâsil olabilüb binaenaleyh nev icad kısmından

olmak üzere mükemmel bir iplik makinesine lüzum-ı kavi derkar idüğinden...” (BOA, BEO: 429/32168)

3 Temmuz 1894’de valiliğe gelen cevapta; bedelsiz veya yarım ücretle de olsa, devlet fabrikalarından bir makinenin verilmesinin mümkün olmadığı belirtilmiştir. Yapılması gereken Ticaret ve Nafia Nezareti ile iletişime geçilerek, yeni bir makinenin sipariş verilmesidir. “...fabrika-i hümayunlar mevcudundan mezkûr makinenin itası mümkün olamayacağından Ticaret ve Nafia Nezareti celilesiyle bil-muhabere müceddiden bir adedinin sipariş idilmesi lazım geleceği beyanıyla...” (BOA, BEO: 429/32168)

Eski üreticilerin rekabet gücü ile ilgili ikinci örneğe, Konya ve Isparta’da halı dokuyan esnafla ilgilidir. Dâhiliye Nezaretinin 12 Haziran 1899 tarihli yazısı, Konya valiliğinin halı dokumacılarıyla ilgili talebini içermektedir. Konya valiliği üretimin kalitesini yükseltmeyi hedeflemektedir. Bunun için kaliteli şekilde dokunup boyanmış halı örneklerinden, belediye tarafından levha ve modellerin hazırlanmasını istemektedir. Üreticilere dağıtılacak bu örnekler sayesinde kalite yükselecek, bu durumsa halıların gerek iç ve gerek de dış pazarlardaki rekabet gücünü ve talep potansiyelini arttıracaktır.

“Konya ile Isparta ve sair kazalar merkezlerinde imal edilmekte olan halıların temin-i revacı için...Konya vilayet-i aliyyesinden vuku bulan işar üzerine...gayet nefis boya ile menkuş ve mensuc halı parçalarının boya ve çiçekleri aynıyla telvin ve tersim itdirilüb...levha ve modellerinin tanzim ve tersimi canib-i belediyeye havale olunub...her nevi mensucatın dahilen ve haricen temin-i revacı için...” (BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî bundan sonra DH.MKT: 2210/23)

Rekabet gücünün arttırılmasıyla ilgili ikinci alan, hammadde yetiştiricilerinin desteklenmesi ile ilgilidir. Konuyla ilgili ilk örnek, gıda sanayisine hammadde kaynağı olması bakımından dikkate alınan kuru üzüm üreticileridir. Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti 10 Nisan 1894 tarihinde sadarete yazdığı bir raporla, kuru üzüm ihracatında yaşanan sıkıntılardan bahsetmiştir. Fransa hükümeti ithal kuru üzümlere, yüksek gümrük vergisi uygulamaya başlamıştır. Bunun için ihracat rakamları azalınca, nezaret bir çözüm arayışına girmiştir. Bu arayışın neticesinde Yunanistan’ın kendi ürünleri için, Avrupa’nın diğer ülkeleri nezdinde bir pazar araştırması yaptığı haber alınmıştır. Nezaret bu örneği dikkate alarak, Hariciye Nezareti aracılığıyla kuru üzüm üreticilerine yeni pazarlar

bulunabileceği düşüncesindedir. Almanya, Rusya, Avusturya, İngiltere ve Belçika devletlerinde bulunan büyükelçilik ve konsolosluklar aracılığıyla; gümrük vergileri uygun seviyede olan ülkeler nezdinde pazar çalışması yapılacaktır. Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti bu ülkelerdeki alkollü içki fabrikatörleriyle görüşülerek, kuru üzüm ihracatının canlandırılması için gerekli tedbirlerin alınmasını istemektedir. Sadaret bu ürünün piyasadaki yerini genişleteceği için, nezaretin teklifini uygun bulmuştur. Gereğinin yapılması için konu, 16 Nisan 1894 tarihinde Hariciye Nezaretine iletilmiştir.

“Fransa hükümetinin memalik-i saire kuru üzümüne ağır gümrük resmi vaz eyleseninden tolayı kuru üzüm ihracatına turgunluk arız olmasına mebni... gümrük tarifeleri müsaid olan memalik-i ecnebiyeden mahreçler tedariki zımında o misillü müskirat fabrikatörleriyle görüşülerek teşvikat ve tergibat-ı lazımenin icrası...bu babda daha ne gibi tedabir ittihazı iktiza ideceğinin bildirilmesi için Almanya Rusya Avusturya İngiltere Belçika devletleri nezdinde bulunan sefaret-i seniyye ve şehbenderliklere tebligat-ı lazıme icrası... bu mahsulün temin-i revacını mucib-i esbab cümlesinden olarak münasib bulunmuş olmağla...” (BOA, BEO: 385/28851)

Hammadde üreticilerine rekabet desteği ile ilgili ikinci örnek, Ankara bölgesindeki tiftik yetiştiricileridir. İbrahim Niyazi Bey iplik ve dokuma fabrikası kurmak maksadıyla, Sivas ve Ankara vilayetlerinde geçerli olmak üzere bir imtiyaz almıştır. Devlet bu girişimi değerlendirirken, konuyu fabrikanın doğurabileceği hammadde talebi açısından da ele almıştır. Bu fabrikanın hammadde olarak Ankara yöresinin en önemli ürünü olan tiftiği kullanması, tiftik yetiştiriciliğini teşvik edeceğinden önemli görülüp desteklenmiştir. “...bu fabrika imalatında tiftiğin istimal idileceği cihetle Ankara vilayetinin en mühim mahsulâtı olan tiftiğin revac ve itibarı tezayid eyleyeceğinden müddet-i imtiyaziyenin elli seneye tenzili suretiyle isaf-ı istida münasib olacağı...” (BOA, A.DVNS.MKLT.d.8: 162)

Avrupa rekabetine karşı üçüncü düzenleme örneği, sanayinin yakıt ihtiyacıyla alakalı olarak Ereğli kömür madenleriyle ilgilidir. Devlet üretimin arttırılıp, bu madenlerin daha verimli kullanılmasını hedeflemektedir. Bunun için 14 Mayıs 1896 tarihli sadaret yazısıyla; Seraskerlik, Tophane-i Amire ve Ticaret ve Nafia Nezaretine bir emir gönderilmiştir. Bu emirde devlet fabrikaları ve diğer kurumlar için gereken kömürlerin, Avrupa’dan ithalatı yerine Ereğli madeninden temin edilmesi istenmiştir. “Ereğli kömür madeninden idilen istifadenin tezyidi ihracatın

bir kat daha teksiri ile ecnebi maden kömürlerine rekabete mütevakkıf... fabrika-i hümayunlar ile müessesat-ı nafiaya lüzumu olan kömürlerin Avrupa kömürlerine tercihen maden-i mezbur hasılatından mübayaası..." (BOA, BEO: 780/58428)

AVRUPA REKABETİ KARŞISINDA YERLİ FABRİKALAR

Avrupa'nın şiddetlenen rekabeti esnafı ve hammadde üreticilerini zorladığı gibi, fabrika kuran yerel girişimcilerin de piyasada tutunmasını güçleştirmekteydi. Osmanlı Devleti'nin sanayileşme hamlesi kamusal yatırımlarla başlamıştır. Devlet iktisadi gelişme hedefine yönelik olarak, Tanzimat sonrası pek çok sanayi tesisi kurmuştur. Bunların en önemlileri Zeytinburnu Demir Fabrikası, İzmit Çuha Fabrikası, Hereke Kumaş Fabrikası, Feshane ve Veliefendi Basma Fabrikasıdır. Devlet bu fabrikaları ticaret anlaşmaları dolayısıyla, gümrük duvarlarını yükselterek koruma imkânına sahip değildi. Üretimlerinin desteklenmesi için, bu fabrikaların ürünlerine devlet tarafından satın alınma önceliği tanınmıştır. Yani piyasada bu fabrikaların ürünleri mevcut oldukça, devlet görevlileri buralardan alışveriş yapmak zorundaydı. Ayrıca devlet 1851 yılında aldığı bir kararla, bu fabrikaları vergi muafiyeti tanıyarak da desteklemiştir. Bu karara göre gerek yurtdışından ve gerekse yurtiçinden aldıkları; her türlü makine, araç ve hammadde bütün vergilerden muaf tutulmaktaydı. İlaveten ürettikleri malları piyasada satmaları halinde de, herhangi bir vergi ödemeyeceklerdi. (Güran, 1992: 235-236, 238)

Devlet eliyle yürütülen sanayileşme çabaları, 1880'lere geldiğimiz dönemde önemli ölçüde durma noktasına geldi. Devrin finansal zorlukları kamu sanayileşmesi için çok az kaynak bırakmaktaydı. Osmanlı Devleti 1854 yılından itibaren, Avrupa piyasalarında tahvil satarak borçlanmaya başlamıştı. Ancak 1876 yılına gelince devlet, borç ödemelerini sürdüremeyeceğini ilan etmek zorunda kaldı. Dış alacaklılarla yürütülen müzakereler neticesinde, 1881 yılında alacaklıları temsil eden Düyun-u Umumiye İdaresi kuruldu. Bu idarenin kurulması sonucu, Osmanlı maliyesinin bazı gelir kalemleri doğrudan bu kuruma terkedildi. (Pamuk, 2009: 117)

Osmanlı maliyesinde yaşanan bu sıkıntılı durum, sanayileşme alanında özel sektörün desteklenmesinden başka bir çözüm yolu bırakmıyordu.

Devlet yeni dönemde sanayi yatırımları alanındaki boşluğun, özel sektörün desteklenmesi sayesinde doldurulabileceğini düşünmekteydi. Sanayi yatırımlarının mutlaka kendisinde değerlendirildiği Şurayı Devlet Tanzimat Dairesi, rekabet gücü kazanıp piyasada tutunabilmeleri için özel sektörün desteklenmesi gerektiği kanaatindeydi. Yusuf Ziyaeddin Bey adındaki bir girişimci, İstanbul'da cam ve ayna üretmek için bir fabrika kurmak istemektedir. Kendisi kurmak istediği fabrika için, 35 senelik bir imtiyaz talebinde bulunmuştur. Ayrıca kurulacak fabrikanın ve müşterilerinin emlak vergisinden muaf tutulmasını istemiştir. Talepleri görüşülürken Tanzimat Dairesinden üç üye, cam ve ayna gibi basit ve sıradan bir sanayi ürünü için imtiyaz verilmesini yanlış bulmuşlardır. Gereçleri ise imtiyaz verilmesi usulünün, ancak demiryolları veya kanallar gibi inşası ve faaliyete geçmesi büyük ve önemli görünen bayındırlık hizmetleri için uygun olduğudur. Eleştiride bulunan üç üye; bu tarz bir sanayi için verilecek imtiyazın, ticaret ve sanayinin serbestçe işleyişine zarar vereceğini düşünmektedirler. Bu fabrikaya özel ayrıcalıklar tanınmadan, sadece ruhsat verilmesi gerekmektedir. Fakat görüşmenin sonunda çoğunluğun görüşü, imtiyazın verilmesi yönünde olmuştur. Çünkü normalde ruhsatla işlemesi gereken fabrikalar, pek çok sefer denenip görüldüğü üzere teşebbüs aşamasını geçememiştir. Piyasada tutunup kendilerine rekabet gücü sağlayacak bir sermaye gücüne sahip olmamaları, bu durumun en önemli sebebidir. Bunun için imtiyazın süresi 25 yıla indirilip, Yusuf Ziyaeddin Bey'in talebi onaylanmıştır.

“İcabı ledel-müzakere üç rey tarafından şimendüfer hatları tesisi kanalları hafr ve küşadı ve bu derecede cesim ve mühim olan bazı umur-ı nafia için imtiyaz itası rehin cevaz olarak mevzu bahis olan cam ve ayna fabrikası gibi sanayi-i umumiye ve adiyeye mahsus teşebbüs için imtiyaz itası ise serbest-i ticaret ve sanata mugayir ve binaenaleyh mazarr olacağı cihetle muvafık-ı maslahat olamayacağından mezkûr fabrika için imtiyaz itasından sarf-ı nazarla ruhsat virilmesi lüzumu dermeyan kılınmışlardı şimdiye kadar vuku bulan tecarib-i adedide ile sabit olduğu üzere umur-ı cesimiin ferdan olmayarak ruhsatla inşası lazım gelen bu misüllü fabrikalar için sermaye tedariki müşkil olmayla ol babda vuku bulan mutalebatın hemen umumisi teşebbüs derecesinde kalmış olduğunu ve zikr olunan cam ve ayna fabrikası için talep olunan imtiyaz müddeti yirmi beş seneden ibaret olarak bu da şayan-ı istiksar olmadığına beyan müddet-i mezkure için müstediye imtiyaz itası...” (BOA, A.DVNSMKLT.d.13: 9)

Osmanlı Devleti'ndeki sermaye sorunu, II. Meşrutiyet sonrası iktisat

politikalarını değiştiren İttihat Terakki yönetiminin de gündemindeydi. Bu durum girişimcilerin rekabette başarılı olamamasının en önemli sebebi olarak görölmekteydi. Kuvvetli sermayeler ile şirketler kurulmadıkça, Avrupa fabrikalarıyla rekabet mümkün olamazdı. Müslüman ve Türk nüfus Meşrutiyet’le birlikte ticarete atılıp, şirketler kurmayı başarmıştır. Fakat I. Dünya Savaşı’na kadar olan süreçte, toplu sermaye gerektiren anonim şirketler alanında ilerleme kaydedememiştir. (Toprak, 2012: 160)

Avrupa rekabetine karşı pozisyonunu güçlendirmek, devletin yanında yerli girişimciler için de önemli bir konudur. Yeni sanayi tesisi kurmak isteyen girişimciler, rekabet güçlerinin artışı için devlet desteğini talep etmektedirler. Mihran Şerbetyan Efendi dokuma ve konfeksiyon tarzı hazır elbise için, İstanbul’da bir fabrika kurmak istemiştir. Bekledięi desteğe karşılık olarak, öncelikle ülke içinde üretilen hammaddeye ağırlık vererek üretim yapacağını belirtmektedir. İkinci olarak dokuma konusundaki piyasanın en güçlü aktörü olan İngiltere ve diğer yabancı fabrikalara karşı, rekabet edebilmeyi hedeflemektedir. Destek talebinin son gerekçesiye, yabancı rekabeti dolayısıyla artan işsizliğe karşılık istihdam artışı sağlamaktır.

“...dâhil-i Memalik-i Şahanede husule gelen akmişe ve mevad-ı ibtidaiye-i saireden hazır elbise ve alel-ıtlak “konfeksiyon” tabir olunur eşyay-ı saire ve jüt ve kendir ve alef ve saireden kaneviçe ve ip... çuval ve halat imal itmek ve İngiltere ve sair memalik-i ecnebiye fabrikalarına rekabet idebilmek ve haricden hazır elbise gelmekte olması hasebiyle bit-tabi işsiz kalmış olan birçok ameleye dahi iş tedarik edilmiş olmak...” (BOA, Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı bundan sonra Y.MTV: 80/34)

Avrupa fabrikaları karşısında rekabet gücünün kazanılması için, maliyetleri düşürmek önemli bir gerekliliktir. Bunun için Osmanlı Devleti yeni sanayi tesisi kuracaklara, hemen hemen her alanda vergi kolaylıkları sağlamıştır. Yeni tesis için gereken teknolojinin transferi, fabrikanın kullandığı hammadde ve üretim süreci vergiden muaf kılınmıştır. Vergi muafiyetleri ile ilgili dokuma, hırdavat ve kâğıt sektöründen üç örnek aşağıda verilmiştir. İlk örneğimiz dokuma sektöründen olup, Ahmet Hilmi ve Ahmet Bedii adlı iki ortak İstanbul Fenerbahçe’de bir fabrika kurmak istemektedirler. Ortaklar 26 Şubat 1880 tarihli dilekçeleriyle, kuracakları fabrika için bazı taleplerde bulunmuşlardır. Planladıkları fabrikanın kuruluşu için gereken her türlü alet ve makinenin, Avrupa’dan gümrüksüz

olarak teminini talep etmektedirler. Ayrıca yine fabrikanın kuruluşu için; ülke içerisinde temin edilecekleri her çeşit eşya ve malzeme için de, vergi ödemek istememektedirler. Fabrikanın inşası ve mamulâtının vergiden muaf olması da başka bir talepleridir. Ortakların bu talepleri, 25 Nisan 1880 tarihinde devlet tarafından uygun bulunmuştur. Zaten Osmanlı Devleti yeni sanayi tesisi kuruluşu sırasında, Avrupa'dan gümrüksüz olarak teknoloji transferini kendisine ilke edinmiştir. Ayrıca ülke içindeki sanayinin gelişimi konusunda, gereken her türlü kolaylığın gösterilmesi ve her türlü engelin kaldırılmasını devlet önemsemektedir. Bu gerekçelerle ülke içinden temin edilecek alet ve eşyanın yanında, fabrika üretiminden de herhangi bir vergi talep edilmeyecektir.

“...fabrikanın birinci defa tesisine mahsus olmak üzere gerek Avrupadan celb olunacak alat ve edevatın ve gerek Memalik-i Devlet-i Aliyyeden tedarik idilecek edevat ve eşyanın resm-i gümrükden ve fabrika inşaat ve mamulâtının her nevi virgüden muaf tutulması cümle-i müstedyatdan olub o misillü fabrikaların birinci defa tesisine tahsisan memalik-i ecnebiyeden getirilecek alat ve edevatın gümrük resminden muafiyeti devletce zaten usul ittihaz olduğundan bu talebin kabulünde tereddüde mahal olmadığı gibi sanayi-i dâhiliyenin tevsii ve teksirine vesile olacak her dürlü müsaadatin icrasıyla bunlara mani olacak nizamât ve usulün derhal ilgası muktezay-ı iradey-i seniyyeden idüğüne... ve emsaline tevfikân Memalik-i Devlet-i Aliyyeden alınacak edevat ve eşya ile mamulâtının rûsum ve tekalifden muaf tutulması tensib olunmuş...” (BOA, ŞD: 503/15)

Vergi muafiyetleri ile ilgili ikinci örneğimiz hırdavat sektöründendir. 27 Nisan 1886 tarihinde Telgraf Nezareti fabrika müdürü Mehmet Raif Efendi, İstanbul'da hırdavat fabrikası kurmak için bir imtiyaz almıştır. İmtiyaz mukavelenamesinin beşinci maddesi, fabrikanın kuruluşu için gereken teknoloji transferi ile üretimin yurtiçi veya yurtdışına satışı fark etmemek üzere vergiden muaf olduğunu belirtmektedir. Ayrıca yedinci madde, fabrikanın kullanacağı hammaddeden de vergi alınmayacağını düzenlemektedir. (BOA, A.DVNSMKL.T.d.2: 44-45)

Vergi muafiyeti için üçüncü örneğimiz kâğıt sektöründendir. Serkurena Osman Bey İstanbul'da bir kâğıt fabrikası kurmak için imtiyaz almıştır. 24 Ağustos 1886 tarihinde imzalanan fabrikanın imtiyaz mukavelenamesinin dördüncü maddesi, vergi muafiyetlerini düzenleyen hükümler içermektedir. Bu maddeye göre teknoloji transferi, hammadde temini ve çıkan ürünün pazarlanması vergiye tabi olmayacaktır. (BOA, A.DVNSMKL.T.d.2: 51)

1880 sonrası özel sanayi girişimlerinin çoğaldığı dönem için, Avrupa rekabetine karşı ilave bir araç olarak devlet eliyle talep desteği öngörülmüştür. Sanayileşmenin ilk döneminde kurulan devlet fabrikalarına da tanınan bu imkân, bu dönemde sadece bir örnekte tespit edilmiştir. Serkurena Osman Bey'in imtiyazını aldığı kâğıt fabrikası Beykoz'da inşa olunup, resmi açılışı 30 Ocak 1893 tarihinde yapılmıştır. Osmanlı Devleti bu fabrikanın rekabet gücü açısından, desteklenmesi gerektiğini düşünmektedir. Çünkü fabrikanın faaliyetini başarılı bir şekilde sürdürmesi, ülkedeki sanayinin gelişimi için önemli bir ilham kaynağı olacaktır. Bu noktada dikkate alınan husus, fabrikanın piyasadaki rekabet gücünün ne olacağı ve bunun nasıl korunacağıyla ilgilidir. Fabrikanın tamamen piyasanın kendi işleyişine terk edilmesi uygun bulunmamıştır. Böyle bir durumda bir takım özel kâğıt tüccarları, dışarıdan getirecekleri ucuz fakat kalitesiz kâğıtlarla fabrikaya rakip olacaklardır. Hâlihazırdaki rekabete dayanamayacak olan fabrika ise, satış yapmayı başaramayacağı için kapanmak zorunda kalacaktır. Dâhiliye Nezaretinin bu konudaki önerisi, merkezdeki devlet dairelerinin ve taşradaki vilayetlerin bilumum kâğıt ihtiyaçlarının bu fabrikadan karşılanmasıdır. Ayrıca fabrikanın idaresiyle yapılacak anlaşmada, piyasa fiyatına göre biraz daha düşük bir rakam belirlenmelidir. Böylelikle uygun bir fiyata devletin ihtiyacı karşılanacağından, yabancı ürünlere ihtiyaç kalmayacaktır. Tabi bu durum yeni kurulan fabrika içinse, düzenli bir talep kaynağı oluşturacaktır. Bu talep Sadaret ve Şurayı Devlet hariç, merkez ve taşradaki bütün resmi kurumlara iletilmiştir.

“...Beğkozda inşa olunub...kağıd fabrikasının bu gün temsilen resm-i küşadı icra kılınmış olub ancak bunun terakki-i umumiye-i hırf ve sanaiye delil olacak olan devam-ı mamuriyeti matlub-ı ali olduğundan ve fabrikanın sarfiyatı arzu idenlerin mübayaasına münhasır kalursa bir takım hususi kağıd tüccarının begayet ucuz baha ile adi kağıd fûruhtıyla icray-ı rekabete kıyam idecekleri gibi fabrikanın da rekabet-i vakıaya mukavemet idemeyerek ve mamulatinin fûruhtına muvaffak olamayarak kapanması melhuz olub bu ise gayr-i caiz bulunduğundan ve devair-i merkeziye-i devlet ile vilayatta sarf olunan kağıdların mezkûr fabrikadan mübayaası ve fiatında şimdiye kadar devairden mübayaa idilen kağıdların fiatına tatbiken ehven olarak tayiniyle bu babda fabrika idaresiyle bir kontorato tanzim olunduğı halde fabrikanın devamı temin idilmiş ve bu suretle ecnebi kağıdlardan istiğna hâsıl olmuş olacağından...” (BOA, DH.MKT 2047/131)

REKABET DÜZENLEMELERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ VE DEVLETİN SON DÖNEMİNDEKİ ÇABALARI

Osmanlı Devleti rekabet konusunda bazı çabalar ortaya koymuştur. Fakat devletin sanayi alanında yaptığı bu düzenlemelerin, başarısı veya başarısızlığı nasıl tespit edilecektir. Bu konuda dönemin dış ticaret istatistikleri fikir verecek bazı ipuçları taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nin son döneminden 1910-12 yıllarının ithalat ve ihracat rakamları, içerdiği mallar bakımından sanayinin gelişimiyle ilgili kriter olabilir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin dış ticaretinde önemli yer tutan ülkeler İngiltere, İtalya, Almanya ve Avusturya olup; bu ülkelerle olan ticaretteki en önemli üç kalem ve oranları da belirtilmiştir. Osmanlı Devleti'nin ihracatının önemli kısmını hammadde ve gıda ürünleri oluşturmaktadır. Sınai bir ürün olarak önem kazanan tek ürün halı olmuştur. Fakat ithalat rakamlarına bakılınca, çoğunluğun dokuma ürünlerinden oluştuğu görülmektedir. Şeker ve un gibi gıda sanayinin en temel ürünlerinin bile ithalata konu olması, rekabet konusunda ciddi bir başarı gösterilemediğinin kanıtıdır. (Pamuk, 2003: 62-64, 66-67)

Tablo.1. Osmanlı Devleti'nin İhracatında En Büyük Yer Tutan Üç Kalem (1910-12)*

Ülkeler	Malın Cinsi	%	Malın Cinsi	%	Malın Cinsi	%
İngiltere	Hububat	24,2	Üzüm, incir ve diğer meyve	20	Keçi Yünü	10,3
İtalya	Ham İpek	36,8	Peynir	6,2	Tütün	5,9
Almanya	Tütün	24,8	Üzüm, incir ve diğer meyve	16,1	Halı	12
Avusturya	Tütün	31,7	Halı	11,7	Meyve	11

Kaynak: PAMUK, Şevket (2003), **19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, s.62-64. *İtalya için 1913 yılı.

Tablo.2. Osmanlı Devleti'nin İthalatında En Büyük Yer Tutan Üç Kalem (1910-12)*

Ülkeler	Malın Cinsi	%	Malın Cinsi	%	Malın Cinsi	%
İngiltere	Pamuklu tekstil ürünleri	58,4	Yünlü mamuller	8,9	Pamuklu iplik	5,2
İtalya	Pamuklu tekstil ürünleri	43,8	Pamuklu iplik	10,5	Un	8,1
Almanya	Demir-çelik mamulleri	19,7	Yünlü mamuller	13,6	Pamuklu tekstil ürünleri	11,5
Avusturya	Şeker	29,2	Pamuklu tekstil ürünleri	16,3	Giyim Eşyaları	11,6

Kaynak: PAMUK, Şevket (2003), **19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, s.66-67. *İtalya için 1913 yılı.

Dış ticaret istatistikleri Osmanlı sınaî üreticisinin, dış rekabette zayıf kaldığını göstermektedir. Dışarıya sınaî mal satamayan Osmanlı üreticisinin, iç piyasadaki rekabet gücünün ne olacağı sorgulanacak olursa; öncelikle söylenmesi gereken ulaşılabilecek istatistiksel verilerin sınırlı olduğudur. Gümrük vergisi alındığı için dış ticaret rakamları, çok daha çeşitli ve detaylıdır. Fakat iç tüketim için verilecek rakamlar, bir miktar tahmini de içinde barındırmak zorundadır. Burada tartışılacak rakamlar, önemi ve ulaşılabılır olması dolayısıyla pamuklu dokuma alanından verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin 1911 yılı sınırları dikkate alınarak verilen rakamlarda, 1820-22 yılları için çoğu İngiltere'den olmak üzere 150 ton pamuk ipliği ve 450 ton pamuklu kumaş ithal edilmiştir. Bunların toplam yerli tüketim içindeki payı %4 civarındaydı. 1840-42 yıllarına gelindiğinde ithalat rakamları, pamuk ipliği için 2650 ton ve pamuklu kumaş için 4100 tona çıkmıştı. İç pazardaki payları ise %30'u aşmıştı. 1870'lerin başlarında pamuklu dokuma ithali, yerel tüketimin %80'ninden fazlasını karşılamaktaydı. 1880'lerden sonra ise ithalatın yerli tüketimi karşılama oranı, genel olarak %80'leri az aşan bir oranda sabit kalmıştır. Verilen tüketim rakamlarındaki ithalat oranlarının yanı sıra, pamuklu dokuma piyasasının genişleyip genişlemediği de dikkate alınmalıdır. Tahminler 1820-1870 dönemi için toplam tüketimin %100 oranında arttığını, 1910 yılına kadar olan süreçte ise yine bir kat daha arttığını göstermektedir. Yani pamuklu dokuma piyasasında %80'i aşan ithalat payı, dört katı büyüyen

bir piyasada gerçekleşmiştir. Tabiatıyla tek bir ürün üzerinden Osmanlı sanayisi için genellemeler yapmak çok sağlıklı olmasa da, iç rekabette de önemli bir başarı kazanılmadığı görülmektedir. (Pamuk, 2005: 138-139)

II. Meşrutiyet sonrasındaki hükümet de, sanayinin geliştirilmesi gerektiğinin farkındaydı. Bu dönemde sanayinin rekabet gücünü arttırabilmek için, önceki dönemde verilen ayrıcalıkların daha derli toplu hale getirilmesine çalışıldı. 1913 Aralık ayında Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı yayınlandı. Bunu 1914 başlarında Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi izlemiştir. 1 Ocak 1917 tarihindeyse, Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatının Suret-i Tatbiki Hakkında Nizamname çıkarılmıştır. Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatına hammadde veya yarı mamul maddeyi işleyip farklı bir forma sokan, en az beş beygir güçle çalışan motoru olan, en az 1000 liralık araç ve gerece sahip ve yılda en az 750 işgünü tutarında işçi çalıştıran fabrikalar giriyordu. Fabrikalara arazi temininde kolaylık gösterilecek, arazi ve binalarına vergi muafiyetleri tanınacak, fabrikaların kuruluşu ve II. Meşrutiyet öncesi olmayan bir hüküm olarak genişletilmeleri için gerekenler gümrük vergisiz olarak ithal edilebilecektir. Yalnız fabrikalara gereken ve ithalatında muafiyet tanınan malların, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yetiştirilememesi veya üretilmemesi gerekmektedir. Daha önceki dönemde her bir sanayi girişimi için ayrı ayrı verilen imtiyazlardaki hükümler, burada bir bütün haline getiriliyordu. Ayrıca II. Meşrutiyet öncesi tek bir örnek gösterebildiğimiz devlet eliyle talep desteği için de, bir hüküm getirilmişti. Devlet gerek duyduğu mallar için, mümkün olduğunca yerli ürünleri tercih edecekti. (Toprak, 2012: 298-302)

SONUÇ

Osmanlı Devleti siyasi ve iktisadi alanda Avrupa'dan farklı politikalar izlemiştir. Uzun yıllar başarılı bir şekilde yürütülen bu politikalar, Sanayi Devriminin etkilerinin derinlemesine hissedilmeye başladığı 1820'lerden itibaren sarsılmaya başlamıştır. Üretim süreçlerinde büyük bir değişim yaşanmaktadır. Bu değişimin ortaya çıkardığı Avrupa'nın artan rekabet gücü, üretim süreçlerinde şiddetli sarsıntılara sebep olmaktadır. Osmanlı Devleti bu süreci tersine çevirmek ve üretim süreçlerinde rekabet gücünü tekrardan elde etmek için, iktisadi hayata bazı müdahaleler de bulunmak gereğini hissetmiştir.

Osmanlı Devleti rekabeti iki ana alanda düzenlemeye çalışmıştır. Öncelikle esnaf ölçeğinde kalan üreticileri korumak hedeflenmiştir. Ticaret anlaşmalarının varlığı, piyasaya yabancı malların girişini engellemeye imkân vermemektedir. Fakat yerli girişimcilerin yerel hammadde veya piyasaya yönelik olarak açtıkları tesislerin, bazı düzenlemelere tabi tutulması mümkün görünmüştür. Öncelikle mevcut esnafın üretimini sürdürmesine, yeni girişimcilerin müdahalede bulunması yasaklanmıştır. Esnaf eskiden olduğu gibi sektörüyle ilgili üretimini, yeni kurulacak fabrikayla birlikte sürdürebilecektir. Ayrıca esnafa ilave bir destek olarak, yeni fabrikaların üretim çeşitliliğine sınırlamalar getirilmiştir. Devlet alandaki esnafın sayısını gerekçe göstererek yaptığı düzenlemelerde, kararlarını iktisadi olmaktan daha çok sosyal gerekçelerle vermiştir.

Rekabetle ilgili ikinci düzenleme alanı ise, Avrupa tarzı kurulan yerel fabrikaların piyasada nasıl tutunacaklarıyla ilgilidir. Kamu ağırlıklı başlayan sanayileşme, devrin finansman zorluklarının baş etken olduğu bir süreçte durma noktasına gelmiştir. Sanayileşme alanında yaşanan bu süreç, özel sektör yatırımlarının desteklenmesiyle aşılmaya çalışılmıştır. Devlet özellikle sermaye alanındaki yetersizlikler sebebiyle, bu desteğin verilmesini önemli bulmaktadır. Vergi muafiyetleri ve devlet eliyle talep desteği sağlanmak istemesi, bu amaçla kullanılan iki araç olmuştur.

Osmanlı Devleti üretim süreçlerinin tamamında, Avrupa'ya karşı rekabet gücünü geliştirmeye çalışmıştır. Sınai üretim alanında gerek eski esnaf ölçeğindeki üreticiler ve gerekse Avrupalı tarz fabrikalar kuran yeni girişimciler, devlet tarafından desteklenmiştir. Ayrıca sanayiye ilave kaynak olarak hammadde ve yakıt alanında da bazı düzenlemelere gidilmiştir. Hedef hem yerli üreticilerin desteklenmesi, hem de sanayinin ihtiyacının ülke içi üretimle karşılanabilmesidir. Fakat rekabet konusunda üç önemli etken sebebiyle, çok büyük başarılar elde edilememiştir. Bu alanda devletin kullanabileceği iktisat politikası araçlarının sınırlılığı konuyla ilgili birinci etkendir. Rekabetle ilgili düzenlemelerin bir bütün halinde değil de, parça parça uygulanması etkinliği azaltacağı için ikinci sorunu oluşturmuştur. Osmanlı Devleti sanayinin gelişimi için öncesinde bazı düzenlemeler yapsa da, II. Meşrutiyet sonrası çıkan kanunlar çok daha kapsayıcıdır. Bu kapsayıcılık için bir başka delil ise, Osmanlı Devleti'ndeki ilk sanayi sayımlarının yine bu dönemde yapılmış olmasıdır. Rekabet konusundaki sonuncu sorunsu, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve iktisadi alanda uyguladığı politikaların farklı hedeflere yönelik olmasıdır. Devletin aldığı iktisadi kararlarda, çoğu zaman sosyal etkenler daha ağır basmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

BOA A.DVNSMKLT.d.1, 2, 8, 12, 13.

BEO 385/28851, 429/32168, 780/58428, 975/73090, 994/74516, 1445/108325.

DH.MKT 2047/131, 2210/23.

ŞD 503/15, 2997/10.

Y.MTV 80/34.

Gazete Makalesi

Namık Kemal, **Hürriyet Gazetesi**, No:7, 10 Ağustos 1868, s.1-4.

Kitap ve Makaleler

Ahmed Lütfi (1884-85, h.1302), **İz Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Cilt 5**, Mahmud Beğ Matbaası, İstanbul.

GENÇ, Mehmet (2012), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, İstanbul.

GÜRAN, Tevfik (1992), "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **150. Yılında Tanzimat, A.K.D.T.Y.K.**, TTK Yayınları, Ankara, s.235-257.

GÜRAN, Tevfik (2011), **İktisat Tarihi**, Der Yayınları, İstanbul.

ISSAWI, Charles (1982), **An Economic History of the Middle East and North Africa**, Columbia University Press, New York.

İNALCIK, Halil (1979-1980), "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", **ODTÜ Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar Özel Sayısı**, Ankara, s.1-65.

İNALCIK, Halil (1995), **The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600**, Phoenix, Londra.

İNALCIK, Halil ve Robert ANHEGGER (2000), **Kanunname-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmani, II. Mehmed ve II. Bayezid**

- Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnameler,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- İNALCIK, Halil (2009), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1 1300-1600,** çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- KALA, Ahmet (1998), **İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları 1, İstanbul Esnaf Tarihi Tahlilleri, İstanbul Külliyyatı VII,** İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı İstanbul Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.
- KAZGAN, Gülten (2011), **İktisadî Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi,** Remzi Kitabevi, İstanbul.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (2013), **Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850),** Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- Namık Kemal (2005), **Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Bütün Makaleleri 1,** hz. İsmail Kara, Nergiz Yılmaz Aydoğdu, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- ÖKÇÜN, Ahmet Gündüz (2003), **Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikî,** Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
- PAMUK, Şevket (1988), "150. Yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşması", **Tarih ve Toplum,** S.60,s.38-41.
- PAMUK, Şevket (2003), **19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti,** Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
- PAMUK, Şevket (2005), **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913,** Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- PAMUK, Şevket (2009), **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri-II,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- TABAKOĞLU, Ahmet (2005), **Türk İktisat Tarihi,** Dergâh Yayınları, İstanbul.
- TOPRAK, Zafer (2012), **Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918,** Doğan Kitap, İstanbul.